

Kazak Anlatı Sanatında “Şeşendik (Hikmetli)” Sözler

Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR*

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır
Türk atasözü

Söz ola kese savaşı
Söz ola kestire başı
Söz ola ağulu aşı
Bal ile yağ ede bir söz
Yunus Emre

ÖZET

Şeşendik sözler, halk anlatı sanatı içerisinde, halk bilgeliğinin önemli bir yanını barındırmaktadır. Hikmetli sözler olarak nitelendirilebileceğimiz “şeşendik sözler”, toplum hayatına bağlı olarak dile getirilen düşünce ve duyguların sanatlı bir dil ile ifade edilmesidir. Bu eserler, içeriği göz önüne alınarak; “şeşendik arnav, şeşendik tolgav ve şeşendik dav” olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Manzum, mensur veya her ikisinin bir arada yer aldığı bu eserlerin; içerik yönünden fıkra, menkıbe, hikâye, özellikle atasözü ve deyimlerle yakın bağları vardır. Nazım halinde söylenenler türkü ya da halk şairi atışmalarına benzerlik gösterirler. Yapı yönünden "Ezgili (perneli)" ve "nasihatli" (termeli) söz olmak üzere iki gruba ayrılır. Sanatlı düz söz ile söylenenlerine *perneli*, doğmaca ya da ustamalı olan ve ezgi eşliğinde söylenen nazma dayalı eserlere ise *termeli* söz denilmektedir. Hiç ezginin kullanılmadığı nesir veya nazma dayalı şeşenlik sözler de bulunmaktadır.

Kazak folklorunda; Korkut Ata, Asan Kayğı, Jiyrenşe Şeşen, Koja Nasır (Nasrettin Hoca), Töle Biy, Kazıbek Biy, Ayteke Biy, Dosbol Biy vb. halk bilgeleri şeşenlik sözlerin önde gelen temsilcileri olarak görülmektedirler.

Anahtar Kelimeler :Kazak, folklor, şeşendik (bilgelik), hikmet, halk hukuku

ŞEŞENDİK SAYINGS IN KAZAK NARRATING POETRY

ABSTARCT

Şeşendik sayings forms an important part of the wise people from public in public narrating art. Şeşendik sayings, called as wise words, is a kind of expression of ideas and feelings artictically based on the society. These Works can be divided into three categories : Şeşendik arnav, şeşendik tolgav, şeşendik dav. These Works, composed of manzum, mensur or both concurrently, have close links to funny story, story, proverbs, idioms. The ones uttered in nazım resemble türkü or public poet 's

* Muğla Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Öğretim Üyesi., acinar@mu.edu.tr.

criticism. They are divided into two parts, Ezgili and nasihatli. The ones uttered literally are perneli, the ones uttered in Ezgi called termeli. There are sayings where there are no ezgi sor dependent on nazım. In kazak's folklore, Korkut Ata, Asan Kayğı, Jiyrenşe Şeşen, Koja Nasır (Nasrettin Hodja), Töle Biy, Kazıbek Biy, Ayteke Biy, Dosbol Biy etc. Are regarded as the originators of şeşendik sayings.

Keywords: Kazakh, şeşendik sayings, wisdom, folklore

Şeşen; 1. dilmaç, bilici, 2. resmî toplantılarda konuşmacı; *şeşendik* ise; dilmaçlık, söz üstadlığı, söze hakimiyet (Kazak Tilinin Sözdigi, Almatı 1999: 732) anlamına gelmektedir. Şeşen sözü; Kazak Türkçesinde olduğu gibi Karakalpak Türkçesinde de *şeşen*, Kırgız Türkçesinde ise *çeşen* biçiminde telaffuz edilir.

Kazak Türkçesinde *akıl söz*, *nakıl söz*, *biy sözü* biçiminde de adlandırılan *şeşendik*(*bilgelik/hikmetli*) *sözler*, Kazak söz sanatında yapı ve tür açısından farklı bir özelliğe sahiptir. Kazak Türkçesinde “şeşenlik söz”, “1 > d” değişmesine bağlı olarak “şeşendik söz” biçiminde ifade edilir. Şeşendik, halk bilgelisinin öteki adıdır. Kazaklar arasında bilge kişilere *şeşen*, *biy*, *efendi* denilmiştir. Şeşendik sözlere, *özdeyiş*(*vecize*) denilmesi mümkün gibi görülürse de, bu nitelendirme kavramın bütününe kapsayamaz. Bu sözleri, benim de ilk defa 1996’da üzerinde kısaca durduğum gibi “hikmetli söz” olarak nitelendirebilmek mümkündür (Çınar 1996: 69). Ancak; bu sözleri söyleyen şeşen, biy veya efendinin aynı zamanda bilge bir kişi oluşunu göz önüne alarak şeşendik sözlere “bilge sözü” demenin de mümkün olabileceği kanaatindeyim.

Şeşendik sözler; hem *anlatma*, hem de *söyleme* sanatına dayalı bilgelik sözlerdir. Manzum, mensur veya manzum-mensur karışık halde bulunabilirler. İçerik ve biçim açısından özdeyiş, atasözü, ölçülü söz, menkıbe, hikâye, fıkra ve âşık atışmalarıyla yakınlıkları bulunan şeşendik sözler, bu türlerden bazen birine yaklaşırken bazen de bunların birkaçının özelliklerini bünyelerinde barındırabilmektedir. İncelememde, bu sözlerin özellikleri, işlevleri üzerinde duracak, konuyla ilgili örnekler sunacağım. Ancak, bu konulara girmeden önce Kazakistan’daki araştırmacıların, şeşendik sözler üzerine yaptıkları çalışmalardan kısaca söz etmek istiyorum:

“Şeşendik sözlerin ne zaman, kim tarafından, hangi sebeple, nerede söylendiği belli değildir. Bunların bir kısmı çıkışından itibaren değişikliğe

uğrayarak günümüze ulaşmıştır” (Avezov 1945: 267-268). Bir bölümü anonim, bir bölümü kişi adına bağlıdır. Ancak, kişi adına bağlı olanların da bizzat bu kişilerin sözü olup olmadığı tartışmalıdır. Aynı söz, bazen birkaç şeşen adına kayıtlıdır. Kişiler değişse de sözün özü ve onun anlatıcısı/ söyleyicisi ya da yaratıcısı değişmemektedir. Sözler, zamana bağlı olarak halk tarafından sürekli şekillendirilmektedir. Anonim olarak geliştikleri için çoğunluğun ortak görüşünü aktarırlar. Onlarda halkın nefesi, zekâsı, sesi vardır. Bu haliyle “ortak akıl” ürünüdür.

“Şeşendik sözler, 1940lı yıllara kadar “biyeler sözü” olarak nitelendirilmiş ve burada sadece “şeşendik dav” konusu irdelenmiştir. Daha sonraki yıllarda, “biyeler sözü” kavramının şeşendik sözlerin bütününe kapsayamadığı göz önüne alınarak yeni bir sınıflandırma yoluna gidilmiş; şeşendik dav grubuna; şeşendik arnav ve şeşendik tolğav eklenmiştir. (Abdilkasimov 1998: 365).

Kazak folklorunda bazı şeşenlerin ne zaman yaşadıkları konusu tartışmalıdır. Bunlardan adı eskiler arasında anılan Asan Kayğı'nın 15. yüzyılda yaşadığı söylenmektedir. Asan Kayğı'dan başka, Korkut Ata, Jiyrenşe Şeşen, Sırım Şeşen, Koja Nasır (Nasrettin Hoca), Maykı Biy, Ayaz Biy, Töle Biy, Kazıbek Biy, AYTEKE Biy, Dosbol Biy vb. halk bilgesi tipinin önde gelen şeşenleri olarak görülürler. Anlatmalara göre, bu bilgiler; çeşitli zaman ve mekânlarda, ince ve kıvrak zekâlarını kullanarak sözlerinin kudreti ile sorunlara çözüm getirmiş, topluma önderlik etmişlerdir. Şeşendik sözlerin Kazak yazılı edebiyatındaki varlığı 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Şeşenler ve bilgelik sözleri hakkında, Kazakistan'da son yıllara kadar önemli çalışmalar yapılmamıştır. Var olan çalışmalar kısa değerlendirmeler veya tanıtımlar biçiminde olmuştur. Radloff'un (2000) Kazak halk edebiyatının örneklerini derlediği metinler arasında bir çok bilgelik söz mevcuttur. Kazak söz sanatının üstadları ve söz sanatının incileri hakkında ilk söz edenler Şokan Velihanov, Abay, İbray Altınsarin, A.Divayev, M.Köpeyev'dir. İbray Altınsarin birçok eserinde halk bilgeliğinin çocuk eğitimi üzerindeki olumlu etkisi üzerinde durmuştur (Adambayev 1972: 49-52). Daha sonraki yıllarda, şeşendik sözlerin bir bölümüne bazı günlük gazetelerde yer verilmiş ve bazı araştırmacılar tarafından değinilmişse de, bu eserler hakkında, 1980lere kadar bağımsız çalışma ya da çalışmaların yayımlanması mümkün

olmamıştır.

Kazak kültürü ve edebiyatının pek çok alandaki öncüsü olan Muhtar Avezov, konu üzerine incelemelerde bulunmuş, Kazak Edebiyatı Tarihi (1945: 267-276) adlı eserinin yedinci bölümünü şeşendik sözlere ayırmış ve daha önce yazılı edebiyatın ürünü kabul edilen bu sözleri, ilk defa sözlü edebiyatın ürünü saymıştır. Avezov şeşendik sözleri; şeşendik dav ve şeşendik tolğav diye ikiye ayırarak incelemiştir. Sonraki yıllarda, bağımsızlığın getirdiği rüzgarla, şeşendik sözler hakkında inceleme ve metin halinde birçok kitap yayımlanmıştır. Bunların başlıcaları B.Adambayev, A.Buldıbayev-B.Şkanova, M. Carmuhamedulı, S. Negimov, A.Pirnazarov, B. Korkıtov'a aittir.¹ Çeşitli kitaplar içinde konunun ele alındığı inceleme ve metinler de vardır.²

Şeşendik sözlerde; akı, tecrübeyi, bilimi, dilin bütün olanaklarını kullanmak suretiyle, egemen kılmak ve halkı düşünmeye, üretmeye sevk etmek hedeflenir. Bu sözler, "(...) Kazak halk edebiyatının didaktik bir türüdür. Ders vermek, yol göstermek amacıyla söylenmişlerdir. Bu sözlerin diğer türlerden farklı yanı en çok bir konu üzerine yoğunlaşması ya da iki kişinin söz yarışması şeklinde ortaya çıkmasıdır. Keskin cevaplar ve tema bu sözlerin baş özelliğidir. (...) Şeşendik sözleri kuruluş bakımından da ayırmak mümkündür. Bununla birlikte bağımsız bir kuruluşu vardır. Nazım şeklinde olanların hece sayısı birbirini tutmaz. Buna rağmen kafiye ve iç ses uyumuna dikkat edilir" (Abdıkasımov 1998: 365).

Şeşendik sözler; toplum hayatından çıkarılan düşünce ve duyguların sanatlı bir dil ile ifade edilmesidir. Bu eserler, derin felsefî anlamlar barındırmaktadır. İçeriği göz önüne alınarak; "şeşendik arnav, şeşendik tolğav ve şeşendik dav" olmak üzere üç ana gruba ayrılırlar³. *Şeşendik arnav'a*; dua, dilek, şaka, takılma, aşk ve eleştiriler, birinin gönlünü kazanma, sözü birine adama, ithaf etme konuları girer. *Şeşendik tolğav'da*; dünya görüşü, ahlâk,

¹ Bu konuda bkz.: Adambayev 1984, 1990, 1991; Buldıbayev-Şkanova 1995, Carmuhamedulı 1998, , Negimov 1997, Pirnazarov 1992. Korkıtov, Berik-Aytğali Nurğaliyev-Ötepbergen Alimgerov 1994.

² Bkz.:Adambayev 1972: 49-63, 1990: 118-134; Sadırbayev 1990: 89-99; Konıratbayev 1991: 86-96.

³ *arnav*: ithaf etme, adama, tahsis etme, birine güzel söz söyleme, fikir bildirme, *dav*: tartışma, münakaşa, *tolğav*: destancı, şeşen veya âşğın belirli bir olay ya da kişiye yönelik olarak doğaçlama olarak söylediği şiir anlamlarına gelir (*Kazak Tilinin Sözdigi*, Almatı 1999: 45, 145,640).

eğitim ve öğretim konuları işlenir. *Şeşendik dav*'da ise esaret, boyların yaylaya göç ederken izleyeceği yol, hayvanların otlatılacağı yer konuları ile cinayet, dul kadın ve sıkıntıları ile namus davaları söz konusu edilir. Buna en çok biylerin sözü girer⁴

“*Şeşendik arnav* sözleri; konu ve tür bakımından fıkraya uygundur. Ama fıkradan daha kısa ve özlüdür. Nasihatle doludur, ifade şekli atasözlerine ve özdeyişlere yakındır. Biçim ve tarzında genellikle nesir ve şiirsel söz [nazım] karışık şekilde olur. *Şeşendik tolğav* sözler; gelenek-görenek türkülerine, ozanlık tekerleme [âşik atışmaları] ve termelerine [deyişlerine] benzer. (...) *Şeşendik tolğav*larda baştan sona kadar nasihat, öğüt, akıl söylenir (İsmail 2002:283)”.

Kuruluş bakımından ikiye ayrılırlar. Nesir ya da nesrin egemen olduğu *şeşendik* sözlere *perneli söz*; nazım ya da nazımın egemen olduğu metinlere ise *termeli söz* adı verilir.⁵ Sanatlı nesrin ifadesi olan *perneli sözde*, dombranın ezgisinden yararlanılarak nesir halindeki bilgelik sözlerin tatlı bir ahenk sağlanarak sunulmasına da rastlanılmıştır. Ancak, ezginin kullanılması zorunlu değildir. *Şeşen* isterse, konuşma/sohbet anında, sözünün gücünü artırmak, ortama sıcaklık vermek, dikkati kendinde toplamak amacıyla bu yola başvurabilir. Doğmaca ya da ustamalı olan ve dombra eşliğinde söylenen nazma dayalı *termeli sözde* ise şiir-ses-saz bir aradadır. Hiç ezginin kullanılmadığı nesir veya nazma dayalı *şeşendik* sözler de bulunabilmektedir (Adambayev 1999b: 693). Bu, *şeşen*in yeteneğine veya o anki durumuna bağlıdır. *Şeşen* dombra çalmasını bilmiyor yada dombra çalmasını bilse bile bu yeteneğini kullanmak istemiyor olabilir. Nazımla söylenen *şeşendik* sözlerde ölçü birbirini tutmasa da ses uyumu vardır. Bu durum nesirle söylenen *şeşendik* sözlerde de zaman zaman kendini gösterir: *Ölendi jerde ögiz semiredi, ölümde jerde molda semiredi, kayğısız han semiredi*. Bunun yanın-

⁴ Kazaklarda “biy” kelimesi yargıç, hakim, kadı anlamlarına gelir. Sosyal düzen içerisindeki fonksiyonu “biy”in önemini arttırmıştır. Biy, han’ın danışmanı, adaletin sembolüdür. Biylerin, boyların göçlerini ve göç yollarını düzenlemek, boylar arasındaki tartışma veya vuruşmaları sona erdirmek, iç ve dış barışı sağlamak, otlu ve sulu vadileri boylar arasında paylaşmak gibi önemli rolleri vardır. Biylik babadan oğula geçen bir hak değildir. Biy olabilmek için kişinin âdil olması, halkın onun adalet terazisinden ayrılmadığına inancı ve sözün kudretli gücüne sahip olması gerekir. Biy olabilmek için bilge olmak gerekir. Kazaklarda en ünlü biyler olarak Töle Biy, Kazıbek Biy ve Ayteke Biy’in adları geçer.

⁵ *Perne*; domra, bağlama, gitar gibi çalgıların çalınması sırasında sesi kuvvetlendirmek/artırmak için kullanılan perde sistemi; *terme*; halk yaratıcılığındaki tolğav benzeri şiirlere koşulan sazlı türkünün bir türü. (*Kazak Tilinin Sözdüğü*, Almatı 1999: 527, 633).

da, bir bölümü de sözsüz olup tamamen mimiklere dayanır. Töle Biy'in bir davayı çözerken gösterdiği mimikler bunun ifadesidir (Bkz.: Ek metin 9).

Kazaklarda; şeşen, biy veya efendi mertebesine ulaşmanın temel şartlarından birincisi; töre ve töre kurallarını, bu çerçevede yazılı veya yazısız kanunları çok iyi bilmek; ikincisi iyi söz söyleme yeteneğine sahip olmak; üçüncüsü yapıp ettikleri, tutum ve davranışlarıyla halka örnek olmaktır. Şeşen/biy; önerileri, kararları, söylemleriyle geçmişî yaşanan zamana, yaşanan zamanı da geleceğe taşıma işlevine sahip halk bilgisi/önderidir. Halkın bilicisi, önderi olan şeşenin sözü de elbette kuvvet ve kudreti ifade etmektedir. Sözle sağlanan bu kuvvet ve kudret akla ve bilime dayanmaktadır. Şeşen yolbaşdır (rehberdir). Amacı; toplum hayatı içinde veya kendi bilgi dünyasında gördüğü iyiyi, doğruyu, güzeli, yararlıyı kendi toplumuna, insanlığa sunmaktır. Bu haliyle şeşendik sözler, halk bilgilerinin topluma bıraktığı yapılması veya kaçınılması gereken kurallar manzumesidir.

Son yüzyıla gelinceye kadar Kazak toplumunun ana yapısı bozkır medeniyeti karakteri taşımaktaydı. Bu medeniyetin yönetim yapısını belirleyen bazı etkenler vardı. Yönetici han/töre, danışmanı biy/şeşen ve halk. Biy/şeşen han ile halk arasındadır. Bu yapı ekonomik bir temelden çok sosyolojiktir. Gücünü halktan alan şeşen/biy, yargısını bilgelik sözler aracılığı ile verir ve bunlar sözlü kanun/töre kuralları olarak yer alırlar. Şeşen/biy vardığı hükme tek başına varmaz. Bozkır yasaları, toplum yaşayış ve kuralları onun için de bağlayıcıdır. Hüküm verirken hem töre kurallarına müracaat eder, hem de yaşama kültürüne bağlı olarak değişen değerleri, yeniden yorumlama ve yeni koşullara uygun kararlar alma yoluna gider. Şeşen; felsefi, tarihî, toplumsal, kültürel ve dinî yapılanmayı iyi bilir. Ayrıca, bilgisini geliştirmek üzere sürekli düşünmek, okumak, geçmiş bilgilerden yararlanmak, yeni bilgilere ulaşmak için hareket etmek zorundadır. Şeşen bunları bilmezse itibarı sona erer. "Şeşenler tarih içinde sosyal hayatın gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Hanlar, beyler onların fikirlerinden yararlanmış, bu sebeple onları yanlarına almışlardır. Bu sözler, zamanla halkın malı olmuş, folklorik özellik kazanmıştır". (S.Bahadırova-S.Ahmetov 2004: 106-107).

Şeşendik sözlerde insanî değerler esastır ve yargı bildirirler. Bu yargının temel hedefi barış içinde yaşayan toplum düzenini oluşturmaktır. Sözlerin genelinde bu kaygı hissettirilir. Savaş, kavga vb. şiddet içeren konulara

getirilen çözüm hep barıştır. Kavgalar anlaşma yoluyla çözülür. Toplumsal barış hedeflendiği için verilen karar, söylenen söz buna yöneliktir.

Metin içerisinde çoğu kez zıt unsurlar karşılaştırılır ve iyiye, güzele, doğruya yönelik davranış ve sözler galip gelir. Bu sözlerde bozkır toplumunun yaşayış, duyuş, algılayış ve düşünüş dünyası verilir. Karşılaşılan problemlere, dilek ve isteklere sözün kudretli gücüne başvurulmak suretiyle çözümler getirilmesine çalışılır. Şeşendik sözler bu yarıyla halk hukukunun belirgin örnekleridir. Ancak kişilerin, benzer olaylara bakış, söylem ve davranışları farklı olabilir. Olay, doğa, kişilere bakışta farklı bakış açılarının olabileceği ve bunun normal olduğu gösterilir. Sözlerde çizilen bu dünya içerisinde bireyin algılama, yorumlama biçimi farklıdır (Bkz.: Ek metin 4). Şeşen, her düşüncesini vurgular ve aklı, gözlemi, araştırmayı önerir. Jiyrenşe Şeşen ile ilgili bir bilgelik sözde; “Yalan (yanlış) ile gerçeğin arası ince bir çizgidir. Göz ile kulak birbirine bir çizgi uzaklığındadır. Bunun için duyduğuna değil, gördüğüne inan” sözleri bunun ifadesidir (Bkz.: Ek metin 4).

“Kıasadan hisse” vermek, halkı eğitmek, bilgilendirmek amacıyla söylenen bu eserlerin bir bölümü hikâye şeklinde anlatılırken bir bölümü ise atasözü niteliğinde ve çok kısadır. Kısa söz içerisinde pek çok anlam yüklenecek söylenen bu eserlerden bazılarının zamanla atasözlerine dönüşmüş olabileceği de akla gelmektedir. Bunlardan bazıları ise atasözü veya deyim hikâyesini de bünyesinde taşır (Bkz.: Ek metin 9). Avezov’a göre (1948: 281) bu sözler zamanla atasözüne dönüşmüştür: *İki iyi düşman olmaz/ iki kötü dost olmaz; söz anası kulak/ su anası bulak (kaynak)*. Şeşendik sözler aynı zamanda ölçülü sözlerdir. Şeşendik tolğavdan bir örnek:

İki iyi dost olursa,
Ölene kadar bitmez.
İki kötü dost olursa,
Ölene kadar sürmez.

Anonim

(Avezov 1948: 283)

Şeşendik sözlerde; bilge ve iyi insan olma vurgulanır. Bunun için Jiyrenşe Şeşen; “*İyinin adı ölmez / Bilgenin eseri ölmez*” der (Bkz.: Ek metin 10). Sözlerin bir bölümü sembolik anlam taşır. Bilmece/muamma karakteri

de taşıyan bu eserlerin oyuncularını/kahramanlarını sadece halk bilgeleri şeşenler, hanlar ve halktan biri değil, aynı zamanda çocuklar ya da gençlerdir (Bkz.: Ek metin 1, 5, 6). Şeşen; nazım veya nesirle attığı düğümleri bilmeceli olarak sorar. Sözlerin bilmece şeklinde sorulması bilgiyi artırma, içselleştirme, ortama hakim olma ve kararlı davranış sergilemeyi amaçlamaktadır. Konuyu bilmece/muamma tarzında sunmak, hedeflenen düşünceyi kavratmak içindir. Özellikle çocuk eğitimi, gelişimi, kimlik ve kişiliği için bu sözler büyük önem taşır (Bkz.: Ek metin 11, 12, 13).

Şeşendik sözlerin bir örneği de *şeşendik aytıstır* (atışma). Şeşenin rakibini susturmakta kullandığı en iyi dil, bilmeceli/muammalı dildir. Bu yapılanmada şeşen; bir başka şeşen, biy, töre/han veya halkan biri ile atışabilmektedir. Bu atışmalar nazım veya nesirle olabilir. Şeşen, sorusunu, bazı farklılıklarla, Türkiye'deki Doğu Anadolu âşık fasılları düzeni içerisinde yer alan (Günay 1993: 53-54) bağlama-muamma karakterinde sorar. Şeşendik aytıs, bir yanıyla bağlama-muamma, bir yanıyla da askı-muamma karakterini bir arada taşır. Soru karşısındaki şeşene, anında, soru-cevap biçiminde sorabileceği gibi, cevabını daha sonra almak üzere de sorabilir. Bazı zamanlar, şeşen/biylerin *sözlü mektup* (avızşa hat) olarak nitelendirilen atışma yolunu da kullandıkları bilinmektedir. Bu tür atışmalarda, herhangi bir şeşen/biy tarafından ortaya atılan bilmeceli (jumbak) sözün cevabı hemen verilmez; ya oradaki bir biy/şeşen tarafından başka şeşenler tarafından çözülmek üzere değişik mekânlara ulaştırılır veya bir şeşenin ortaya attığı jumbak (bilmece) başka bir kişiye verilen görev çerçevesinde uzaktaki bir şeşene sözlü olarak iletilir. İki biy/şeşen birbirini görmeden bu şekilde atışma yoluna girebilirler (Bkz. Ek metin 9).⁶ Avezov'un bildirdiğine göre (1948: 280); Atagazi Biy'in Karatay Han'a, Seksenbay'ın Arıngazi'ye, Bekpolatın Holay'a, Sarcan Biy'in Şakal Töre'ye söylediği sözler bunun örnekleridir. Soru-cevap şeklindeki bu atışmaların tarihi insanlık tarihi kadar eskidir ve aslı diyaloga dayanmaktadır. Şeşenler, rakibi yenmek için, sözlerin anlamlarını genişletmek, onlara yeni anlamlar yüklemek, çeşitli söz oyunlarına baş vurmaları deneyebilirler. Şeşen sözle mücadeleyi savaş veya kavgayla mücadeleye yeğler ve bunu gösterir. Kılıcı, oku, yayı, baltası, süngüsü, mızrağı, topu, tüfeği, sözüdür. Bunlarda insanlara, söz ile mücadele ve anlaşma yolu gösterir.

⁶ Avezov, bu geleneğin eski Çinliler ve Moğollar arasında da var olduğunu bildirmektedir. (1948: 278). Bu tür anlaşmanın benzeri Kazaklar arasında da var olmuştur.

rilir.

Kazak âşık atışmalarında (car car, kız ben cigit vb.) konu daha bireysel ve kişilerin iç dünyaları ile ilgili ve içe dönük iken şeşendik atışmalarda konu daha çok toplum, toplum hayatı ve toplum yönetimi ile ilgilidir. Şeşen, verdiği kararı/hükmü net, kısa, ancak özlü ve kararlı bir şekilde sözlerinde gösterir. Âşık atışmalarında ezgi bir koşul iken, şeşendik atışmalar ezgili olabileceği gibi ezgisiz de olabilmektedir. Âşık atışmalarında nazım bir şart iken, şeşendik atışmalarda değildir. Nazma dayalı şeşendik sözler olduğu gibi nesirli veya her ikisinin bir arada kullanıldığı şeşendik atışmalar vardır. Kazak âşık atışmaları; pek çok konu yanında; Türkiyede taşlama/takılma denilen (Günay 1993: 57) şakalaşma, takılma, taşlama, bireylerin birbirinin eksikliğini görme biçiminde de cereyan eder. Şeşendik atışmalar ise kişilerin eksikliğini görme, onu hicvetme yerine; iki yurdun, iki soyun, iki boyun, iki topluluğun arasında var olan çelişkilere, anlaşmazlıklara, tartışmalara yöneliktir ve temel hedef aralarında anlaşmazlık bulunan insanları uzlaştırmak, barıştırmak, çözüm yolu bulmaktır. Âşık atışmalarının böyle bir hedefi yoktur. Şikâyetçi olanlar, genellikle güçlüden baskı görenlerdir. Güçsüz olan, aklı, bilgeliği sayesinde güçlüyü yener.

Şeşendik sözlerde özellikle aile kurumuna büyük öncelik verilir. Bu ortam içerisinde kadın da, çocuk da bilgelikleri ile var olurlar. Kadın tiplerden birisi olan Karagöz, kendisine cinsel bir obje olarak yaklaşmaya çalışan Az Canibek Han'a karşı bilgeliğiyle durur ve ona büyük ders verir. Kocasını Jiyrenşe'ye akıl verir ve Jiyrenşe Karagöz'ün akıl ve bilgeliği ile Han'ın baş veziri/danışmanı olur (Bkz.: Ek metin 5). Şeşendik sözlerin bir başka özelliği yaratılış ile toplumsal hayattaki kuralları birbirine bağlamak, uyumlulaştırmaktır. Geçmişte yaşanan olaylara ilişkin düşünce geliştirmek suretiyle halka bu yönde yardımcı olmak da bu sanatın belirgin özelliğidir. Sabır, merhamet, çevre, dostluk, merhamet, mertlik, iyilik, hoşgörü, ileri görüşlülük, nefse hakimiyet aklın gösterdiği çözüm yollarıyla biçimlenir (Bkz.: Ek metin 11, 12, 13, 14).

Şeşendik sözlerin dayandığı temel nokta akıl, bilim ve insanın kendi gerçekliğidir. Bunun vurgulanmasının sebebi ise halk eğitimidir. Anlatım tutumu, yolu, yöntemi, biçimi her ne olursa olsun bu temel hedefin dışına çıkılmaz: *Aradığın gerçek sendedir*. Sakkulak Biy'in şu sözleri buna delildir:

72 ▪ Kazak Anlatı Sanatında Şeşendik

Akıl, insanı azdırmayan ilaç,
Bilim, bitmeyen kaynak.
İnsanın yöneticisi akıl,
Rehberi istek,
Gözlemcisi düşünce,
Arkadaşı meslek,
Kalesi sabır,
Koruyucusu huyudur.
(Carmuhammedov 1997: 134)

Yine Sakkulak Biy bir başka şeşendik sözünde bu görüşünü destekler:

Bilim; az akıllı kişiyi tam akıllı eder,
Tam akıllı kişiyi bilge eder.
Tembellik, tam akıllı kişiyi az akıllı eder,
Az akıllı kişiyi ise aptal eder.
(Carmuhammedov 1997: 135)

Bu konu, her şeşenin işlediği temadır. Balabiy ile ilgili olarak anlatılan şeşenlik sözlerde de vardır. Balabiy yaşlılık döneminde halkı toplayıp şu soruları sorar:⁷

Yer yüzünden daha ağır ne?
Okyanustan daha derin ne ?
Ateşten daha sıcak ne ?
Gökyüzünden daha büyük ne ?

Bunların cevabını hiç kimse bilemez. Bunun üzerine kendi sorduğu soruya, yine kendisi şöyle cevap verir:

Yer yüzünden ağır akıldır, bilimdir.
Okyanustan derin eğitimidir, ilimdir.
Ateşten sıcak fani dünya, insan ömrüdür.
Gökyüzünden geniş insanoğlunun gönlüdür.
(Adambayev 1990: 70-71)

Kazak yaşam biçiminde, Sovyet egemenliği altına girene kadar göçebe hayat tarzı egemendi. Otlak, su ve su yolları vb. bunun için çok önemliydi. Şeşendik dav (dava/tartışma), bu dönem kanunlarının göstergesidir. Şeşendik dav, daha çok biyelerin söyledikleri kanunname şeklindeki sözler-

⁷ Metin, şeşendik vasiyete (ösiyete) örnektir.

dir. Şeşen toplum adına hareket eder. Bu, özellikle şeşendik dav türünde belirginleşir (Bkz.: Ek metin 1, 8, 9).

Kazak kültürünün temelini sözlü kültür oluşturmaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüz Kazakları da söz üstadıdır. Bunu, Sovyet dönemindeki uzun yemek sohbet ve konuşmalarının bir sonucu olarak açıklayanlar varsa da konuyu sadece bu dönem toplum yaşayışı ile sınırlandırmak haksızlık olur. Bozkır kültür ve sanatının temeli ve özü sözdür. Hayatın her alanında var olan bu değer, sanatlı ve felsefi söyleyiş kültürünü geliştirmiş bulunmaktadır. Kazaklar, “ağaç beşikten yer beşiğine (mezara)” kadar şiirle, söz sanatlarıyla iç içe olmuşlardır. Bunun için, Kazakların söz üstatlığının varlığını kökte, derinde aramak gerekir. Bu ortam içine doğan insanlarda bilgelerin etkisi, bilgece söyleyiş ve anlatımın varlığı doğaldır. Şeşendik sözler ortak akıl, düşünce, edebiyat, sanat ve hazzın yansımasıdır.

Şeşendik sözlerde erkek-kadın dayanışması, aşkın önemi vurgulanır. Kadının statüsü ve işlevi üzerine önemlice durulur. Kadın, erkeğine yardımcı ve dosttur. Çoğu zaman onun sağduyusudur. Jiyrenşe Şeşen’in hanımı Karagözayım ve Karaşas bunu gösterirler(Bkz.: Ek metin 5). Evlenilecek kız ve erkekte aranan nitelikler, çocuk eğitimi ele alınan diğer konulardır. Bazı sözlerin kahramanı çocuktur. Büyüklerin çözemediği problemleri yedi yaşındaki çocuk çözebilmektedir. “Akıl yaşta değil, baştadır” sözü buna uygun düşmektedir. Kahramanın çocuk olmasının sebebi, çocuklarda ilgi uyandırmak ve onları geleceğe hazırlamaktır. Çocukları zekiliğe, cesurluğa, insan sevgisine yönlendirmek ve eğitmek hedeflenir. Şeşendik sözlerin eğitim işlevi yüksektir (Bkz.: Ek metin 1, 2, 3, 4, 6, 7). Bunun yanında haksız han, zengin, biy ve mollalar eleştirilirken, bazen protesto işlevi de yerine getirilir. (Bkz.: Ek metin 1, 2).

Şeşen halkın avukatıdır. Bildiğini açıklayan, gördüğünü gösteren biridir. Gerçeğe ayna tutar. İnsanlığı mutluluğa götüreceak akıl ve düşünce verir. Şeşendik sözler, özellikle insanla insan, insanla doğa ya da insanla çevre arasındaki ilişkinin irdelenişi, incelenişi ve aklın ölçüleri içinde konuya çözümler getirilmesi yoludur. İnsanın doğup büyüdüğü/bulunduğu ortamda var olmasının tek koşulu vardır: “bilgi”. Bilgi ise akıl, düşünce ve emekle kazanılır, olgunlaştırılır, böylece “bilgelik”e ulaşır.

Bilgelik (şeşenlik) sözlerin bir bölümü geçmişte yaşanan hayatın

74 ▪ Kazak Anlatı Sanatında Şeşendik

ortadan kalkması sonucu anlamlarını ve işlevlerini kaybetmiş görünüyorlar. Bir bölümü ise varlığını günümüzde de sürdürmektedir. Bilgi ve akı esas alan ve evrensel niteliği bulunan bu metinler; Türkiye Türkçesine aktarılarak, bu mirastan eğitimin gelişmesi, kültürün zenginleşmesi; sevgi, dayanışma ve hoşgörü düşüncesinin pekişmesi, kimlik ve benliğin kazanılması açısından yararlanılmalıdır.

EK

Örnek Metinler

1. Zengin bir Kazak, bozkırda aşık oynayan çocuklara gelir. Kendisinin buraya yerleşeceği gerekçesiyle çocukları oradan uzaklaştırmak ister. Bu hareketlenme sırasında adamın atı ürker, kalpağı yere düşer. At, yere düşen kalpaktan ürker ve zengin adamı düşürür, adam ölür. Halk toplanır. Zengin Kazak'ın yakınları çocuklara kan bedeli ödettirmek isterler.⁸ Tartışmalar yaşanır. Öte yandan gelen 7 yaşındaki bir çocuk, halkın yaşadığı bu tartışmalara hayretle bakar ve konunun boş yere zorlaştırıldığını, aslında meselenin çözümünün zor olmadığını söyler. Halk, “probleme çözüm getirdikten sonra genç de olsa ata sayılır” der ve söz söyleme yetkisinin 7 yaşındaki bu çocuğa verilmesini kararlaştırır. Sözü alan çocuk; problemin eski ataların kan bedeli yargılarına göre çözülebileceğini, buna göre bir erkeğin kan bedelinin 1000 koyun, 1000 tenge veya 100 at olduğunu söyler. Fakat “bunun bedelini akılsıza mı, yoksa zengine mi paylaşırayım” der. Halk, suçun akılsızda olduğunu, bunun için bedelinin akılsıza ödettirilmesini ister. Sözü tekrar alan çocuk “Öyleyse ise oyun oynayan çocuğun yaptığı iş delilik, onca geniş toprağa rağmen çadırını çocukların oynadığı alanda kurmak isteyen zengin adamın yaptığı iş delilik, atın boş yere ürkmesi delilik, ürmeden dolayı yere düşen kalpağın bu hali delilik. Yüz atı bu dört deliliğe ayırırsak çocukların yirmibeş , zengin adamın ise yetmişbeş at kan bedeli ödemesi gerekir” der. (Avezov 1948: 273-274).⁹

2. Bir gün Karatay Han arkadaşlarını da alıp yurdu dolaşır. Yolda Atagazi Biy ile karşılaşır. Hoşsohbetten sonra Atagazi'ye takılmak ister. Onun zayıf oluşunu ima eder: “Ovada Rus'un, bozkırda Kazak'ın yemeğini çok yesen bile bu sana yaramamış, zayıf kalmışsın” der. Atagazi bu sözün

⁸ Tavke Han zamanında yapılan “Yedi yargı” yasasına göre erkek kanının hakkı 1000, kadın kanının hakkı 500 koyundur. Ölenin han sülâlesinden olması durumunda bu sayı 7 ile çarpılır.

⁹ Metin şeşendik dav (tartışma) örneğidir. Metinde görüldüğü gibi hiçbir suçu olmayan çocuklara suç yüklenmek istenirse de, bu, halkın adalet anlayışı, çözümü henüz tertemiz duygu ve düşüncelerle dolu olan bir çocuğa bırakmaktadır. Böylece zengin kişi suçlu çıkarılmakta, buradan **halktan yana tavır** alınmaktadır. Bu ortam içinde sadece yaşı büyük olanlar değil, geleceğin sahibi çocuklara da yer vardır. Bu durum bozkır hayatında çok erken yaşlarda hem fizikî, hem de düşünce yönünden olgunlaşmış **kahraman çocuk tipinin** varlığının göstergesidir. Çocuk bu yolla, her şeyin, dolayısıyla yargının da başı olanlara veya onu yönlendirenlere karşı büyük bir zafer kazanır.

altında kalmaz: “Gerçeği söylüyorsun Han’ım. Yurdu dolaştığımı duyunca tanışmak için yola çıkmıştım. Otlığın bol olduğu yerde öküz semirir, ölümlün olduğu yerde *molla/imam semirir, üzüldüğünde kadın semirir, kaygısız han semirir*” diye cevap verir ve onu sözleriyle yener. (Avezov 1948: 275).

3. Janibek Han halkı toplamış; “üç arsız, üç bilinmez, üç yetim nedir?” diye sormuş. Toplanan halk şu cevabı vermiş: “üç arsız: uyku, gülmek, yemek” olmalı; üç bilinmez: “konuk, nasip, ecel” olmalıdır demiş, ancak üç yetimin cevabını bulamamış. Bu mecliste bulunmayan Karabas Biy’i özel olarak çağırılan Janibek Han soruyu ona da sormuş. Karabas ise üç yetim değil, beş yetim bulunduğunu söylemiş:

Otu olmayan toprak yetim,
Yöneticisi olmayan halk yetim,
Halkından ayrılan yiğit yetim,
Dinlenmeyen söz yetim,
Ağıtsız kız yetim.¹⁰

4. Jiyrenşe Şeşen bir yere seyahat ederken, bir çocuğa rastlar. “Bu dünyada en çok ne tatlı?” diye sorar. Çocuk, “bal tatlı” diye cevap verir. “Bu dünyada en çok ne katı?” diye sorar. Çocuk, “taş katı” diye cevap verir. “Bu dünyada en çok ne yumuşak?” diye sorar. Çocuk, “pamuk yumuşak” diye cevap verir. Bunun üzerine Jiyrenşe; “bu dünyada annenin sütü en tatlı, annenin eli en yumuşak, annenin kalbi en katıdır” der.¹¹

5. Bir gün Janibek Han kırk vezirini topladı:

- “Bana *yalan ile gerçek arasındaki farkı* bulacaksınız, bunu bilenleri tespit edip getireceksiniz. Eğer bulamazsanız kellenizi alırım. Size kırk gün müddet veriyorum.” dedi. Han’ın vezirleri kırk gün düşündü taşındılar, ancak “yalan ile gerçek arasındaki fark”ın ne olduğunu bulamadılar. Kırkıncı gün dolduğunda Han vezirlerini çağırdı:

- “Yalan ile gerçek arasındaki farkı bulabildiniz mi?” dedi. Vezirleri:
- “Hayır efendim bulamadık” dediler. Han, “kelenizi alacağım”

¹⁰ Asan kaygı ise bunların sayısı dokuzdur. (Jarmuhammedov 1998: 140).

¹¹ Konu anne üzerinde yoğunlaştırılmak suretiyle anneye vurgu yapılmakta ve gençlere anneye daha çok ilgi gösterilmesi vurgulanmaktadır.

deyip öfkelenildiği sırada, orada bulunan Jiyrenşe Şeşen¹² vezirlere:

- “O gün Han, hepinize birden kırk günlük müddet vermişti. Han’a yalvarıp kişi başına kırk gün müddet isteyin. Bu vakte kadar biriniz olmasa da, diğeri bunun cevabını mutlaka bulur “ dedi. Han, vezirlerine döndü;

- “Çocuğun sözleri doğru görünüyor. Benim maksadım sizi öldürmek değil, sınamaktı. Akıllı olsaydınız, her birinizden bir akıl almak suretiyle ben de kırk kişinin akılı olurdu; ama sizde akıldan eser yok. Kırk kişide olmayan akıl, bir kişide nasıl olsun ki! Kişi başına kırk gün müddet veriyorum, gidip bana sorunun cevabını bulun” deyip onları sözün anlamını bulmaya gönderdi.

Han’ın huzuruna çıktığında 12 yaşında olan Jiyrenşe, “Bu sözü biri bilmeseydi, biri mutlaka bilir “diye halkın arasında dolaşmaya başladı. Kalesi olan bir şehre vardı. Kapının önünde sülüne benzer yağız bir ata binmiş, okluğunu asmış, mızrağını yere saplamaş bir nöbetçiyi bekliyor gördü. O kapıdan girip çıkan insanların hepsinin selam verip geçiyordu. Jiyrenşe, nöbetçiye selam vermeden, boyun eğmeden geçti. Kapıdaki nöbetçi, Jiyrenşe’ye;

- “Ey çocuk, senden başka bu kapıdan girip çıkan bütün canlılar selam vermeden geçmediler. Sen niçin bana selam vermeden geçiyorsun?” dedi. Jiyrenşe:

¹² İlk Kazak hanlığını kuran Canibek Han zamanında yaşadığı bilinen ünlü halk bilgisi Jiyrenşe Şeşen’in doğum ve ölüm tarihi belli değildir. Kazak halk edebiyatında, Jiyrenşe Şeşen adı; akıl, bilgelik, önsezinin sembolü olarak geçer. Jiyrenşe Şeşen’in fakir bir insan olduğu bilinir. Halk anlatmalarına göre, Kazak hanlığının kuruluşuna yardım etmekle birlikte içinden buna karşıdır. Jiyrenşe adına bağlı pek çok hikâye ve söz incileri vardır. Ancak, bunların tümünü Jiyrenşe’ye bağlamak doğru değildir. 15-16. yüzyıldan başlayarak gelen bu anlatmalar, zamanla halkın ortak mirası olmuştur. Han; Jiyrenşe’nin bilgeliğini, ünlülüğünü kıskanır, Jiyrenşe’nin eşi Karaşas’a vurulduğu için ona gerçekleştirilmesi çok zor olan buyruklar verir. Jiyrenşe Şeşen; zekâsı, bilgeliği, eşi Karaşas’ın zekice yardımlarıyla bu zorluklardan her zaman kurtulur. Jiyrenşe tarihî hikâye ve menkıbelerin kahramanıdır. Han’a karşı halk mücadelesinin sembolüdür. Türk halkları arasında Jiyrenşe adına bağlı menkıbe veya hikâyelerin varlığı bilinmektedir. Bunlar; Karakalpaklarda Ciyrenşe Şeşen, Kırgızlarda Ceerenşe Çeşen, Türkmenlerde Yikrenşe adına kayıtlıdır. Jiyrenşe adına bağlı hikâye, menkıbe vb.anlatmaları üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisinde; Janibek Han’ın veziri, danışmanı, dostu biçimindedir. İkincisinde; Han’ın her türlü ihanet ve zorluklarına karşı akıl ve bilgeliği sayesinde kurtuluşu gösterilir. Üçüncüsünde ise eşi Karaşas vb. ile fakir halkın önderleriyle birlikte hareket eden biri olarak ifade edilir. Jiyrenşe hakkında anlatılanlar ya nesirle söylenmiş ya da nesir-nazım karışık verilmiştir (Adambayev 1999a: 263). Kazaklarda olduğu kadar Karakalpaklar arasında da halk bilgisi tipinin önde gelen temsilcilerinden sayılan Jiyrenşe Şeşen ve onun yaşamı çevresinde anlatılan çeşitli sözler bu zengin yapının bir yanını göstermektedir.

78 ▪ Kazak Anlatı Sanatında Şeşendik

- “Birimiz atlı, birimiz yaya selamımız uygun düşer mi?” dedi. Nöbetçi;

- “Bu şehri daha önce gördün mü, görmemiş gibisin. Gel arkama bin de bizim eve konuk ol” dedi. Bunun üzerine Jiyrenşe;

- Eskiden buyruk kalan “Safkan atın önü bize, arkası size (Er togımdı attın aldı bizge, artın senderge/At sahibi öne, konuk arkaya biner” diye bir atasözü vardı. Sen atınlı önden git evini göster, ben yürüyeyim dedi. O atlı, bu yaya nöbetçinin evine geldiler. Nöbetçi, Jiyrenşe’yi konuk evine götürdü. Jiyrenşe yemeğini yedikten sonra nöbetçi yiğit gelip:

- Ey, misafirim bir şeyler söyle!” dedi. Jiyrenşe:

- “Birimiz yarı, birimiz bütün, sohbetimiz denk düşer mi?” dedi. Bu söze alınan ev sahibi utandı ve çıkıp gitti. Meğerse nöbetçi/yiğit bir erkek değil, kız imiş. Erkek gibi giyinen, kapının önünde durup geleni gidene sınıyan bu yiğit kız meğerse beğendiği birisi olursa evlenmek için babasından izin istemiş. Gelip geçen yolcuların hiçbiri de, bunun bir kız olduğunu anlamamış; sadece selam verip geçmişler. Jiyrenşe onun ata oturduğundan kız olduğunu bilmiş. “ Birimiz atlı, birimiz yaya” derken; birimiz erkek, birimiz kadın nasıl selam vereceğiz ” demek istemiş. Hanım olduğunun anlaşıldığını anlayan kız, “birimiz bütün, birimiz yarım” sözünü işitince sırrının açığa çıktığını hepten anlamış ve çıkıp gitmesi de bunun içinmiş. Kız, “benden daha bilgili bir adamla karşılaştım” diye konuyu babasına duyurdu. Babası, onu hoş gördü, kabul etti. En güzel atı kesip yukarı tabakadaki halkı çağırdı. Normal atı kesip aşağı tabakadaki halkı çağırdı, büyük bir tören yaptı ve kızını Jiyrenşe’ye verdi.

İkisi nişanlandıktan sonra Jiyrenşe Şeşen “ben memleketime dönüyorum” dedi. Nişanlısı:

- “Nereye gidiyorsun, babamın benden başka oğlu da yok, kızı da yok. Babam öldükten sonra bu zenginlik kimin olacak? ‘Bulduğun şey küçük de olsa küçümseme, değerini bil (Esikten tabılsa, törge ozba) denilmez mi?” dedi.

Jiyrenşe;

- “Değerli Janibek hanımız kırk vezirine” yalan ile gerçek arasındaki fark nedir” deyip onlara zor bir soru sormuştu. Bunu bulamadılar, geçici

olarak müddet istediler. Ben, bunu bilenler olur mu diye yollara çıktım” dedi. Bunun üzerine kız:

- “*Yalan ile gerçeğin arası ince bir çizgiden oluşur. Bu, ‘gözünle gördüğün gerçek, kulağınla duyduğunu yalan’ anlamına gelir. Kulak ile gözün arası ince bir çizgi ya! Gözünle gördüğün kesin, kulak ile duyduğun meçhul değil mi? (közben körgen anık, kulakpen estigen tanık emes pe?)*” dedi. Jiyrenşe:

- “Yaşa, sağol! Aradığım bulundu; şimdi ben, bunu gidip değerli Janibek Han’a söylemesem kırk vezirini yok yere öldürecek” deyip gitmeye hazırlandı. Bunu üzerine kız babasına adam gönderdi:

- “Bu yiğit ülkeme döneceğim diyor, bizi evlendir baba” dedi. Babası kızının söylediği şeyi kabul etti ve onları evlendirdi. Böylece iki kişinin sığınacağı evi bile olmayan Jiyrenşe, başlık vermeden, [işinin verdiği akılla] bulunduğu söz ile bu ülkenin hanının kızıyla evlendi. Han kızının aklıyla Janibek Hanın baş veziri oldu.

Az Janibek Han’ın kırk veziri, Az Janibek Han’a:

- “Jiyrenşe’nin hanımı size layık biri, olağanüstü güzel” deyip Han’ı etkilemeye çalıştılar.

Günlerden bir gün ava çıkan Han’ın doğan kuşu kaçıp Jiyrenşe’nin evinin tepesine kondu. Jiyrenşe’nin hanımı, doğanı alıp onunla ilgilendi. Bunu işiten Janibek Han, doğanını almaya geldi. Jiyrenşe evde olmadığından, Karagöz hanım örtünerek Han’a doğanını verdi. Han, Karagöz’ün, doğanını başından ayağına kadar süslediğini gördü. Kuşun başına tomağı konulmuştu.¹³ Han, böyle bir süslemeyi daha önce başka bir yurttan görmemişti. Doğanı eline alınca “yumuşak yün” dedi ve kuşun ayağındaki bağı gördü. Kuş uçtuğunda bu ayak bağının bir kulaç uzadığını gördü. Bundan dolayı Han, kuşun bu hâlini görünce kadına mı baksın, kuşa mı baksın bilemediğinden atından şaşkın bir şekilde indi. Han:

- “Biz bugün burada kalacağız” dedi.

Karagöz:

- “Evde erkek olmadığını görüyorsunuz. Erkek olmasa da kalacağız diyorsanız, birkaç gün izin verin, daha sonra gelin. Evimizi temizleyip misa-

¹³ Tomag : kartalın gözlerini kapalı tutmak için başına geçirilen deri örtü.

fire uygun bir hâle getirelim. Ancak vezirlerinizle gelmeyiniz; çok misafiri ağırlamak zor, tek başınıza geliniz' dedi. Han "tamam" deyip "tek başınıza geliniz" sözüne heveslenip gönlü coşuverdi. Böylece birkaç gün geçtikten sonra, Han yalnız geldi. Han geldiğini gören Karagöz evin önüne çıktı, Han'ın elinden tutup evine buyur etti. Karagöz, bütün varlığıyla evini süsleyerek Han'ın gönlünü cezbedecek bir şekle koymuştu. Yorgan serilmiş, döşek açılmış, cibindirik kurulmuştu.

Han'ı baş köşeye oturtan kadın, yemek işleriyle ilgilenmeye gitti. Han yalnız kalıp evdeki eşyalara göz attığında, kadının eşyalarının hepsinin nakışlı olduğunu gördü. Yastıkta da, yorganda da, cibindirikte de, havluda da, sofrada da işlenmiş nakışlar gördü. Bu, "birisinin kapısına elinle vurursan, bir başkası da senin kapına ayağıyla çarpar (birevdin esigin golinmen kaksan, öz esigindi birev ayağımın teber)" anlamında bir sözdü. Han, bu nakışlarda söylenmek istenen düşüncelerin anlamını bilmiyordu. Akı, fikri kadının eteğindeydi. Nefsinin esiri oldu.

Jiyrenşenin hanımı Karagöz, bir süre sonra, bir kazanda pişirdiği [etli] pilavı çeşitli kaplara koyarak Han'a sundu. Han, "her kaptaki farklı pilav herhalde" deyip hepsinden tatmaya başladı. Hepsinin de tadının aynı olduğunu anladıktan sonra "bu da ne?" deyip şaşakaldı. Kadın:

- "Efendim, kaplar başka ama, kaplardaki pilavların hepsinin de tadı aynı" dedi. Sonra konuşmaya devam etti:

- "Efendim, yemeğin tadı bozulursa ne düzeltir?" dedi.

Han:

- "Yağ düzeltir" dedi.

Kadın:

- "Yağ bozulursa ne düzeltir?" dedi.

Han:

- "Tuz düzeltir" dedi.

Kadın:

- "Tuz bozulursa ne düzeltir?" dedi. Han buna cevap veremedi.

Kadın devam etti:

- "Halk bozulursa ne düzeltir?" dedi.

Han:

- “Halk bozulursa, Han düzeltir?” dedi.

Kadın:

- “Han bozulursa, kim düzeltir?” dedi.

Sonra Han hiçbir şey söyleyemedi. Ayıp ettiğini anladı. Utandığı için terledi. Sonunda parmağındaki yüzüğü [ayıbının bedeli olarak] Kara-göz’e armağan edip çıkıp gitti.

(Adambayev 1990: 20-24).

6. Sırım, 26 yaşındayken, arkadaşı ile Nuralı Han’ın evine gittiğinde Han Karaman, Bilgin Malaysarı ile sohbet ediyordu. -“Çocuklar nasıl, iyiler mi?” diye yarım ağızla sordu. Bu duruma öfkelenen Sırım arkadaşına “yürü gidelim, bunlar bizi adam yerine koymuyorlar” dedi. Malaysarı sert sert bakarak.

-“Dedesini dururken oğul konuşmaz,

Anasını dururken kız konuşmaz,

Zurnanın zırt deliği gibi ötüp duran da kim?” dedi.

Malaysarı’nın bu sözlerine karşılık Sırım şöyle cevap verdi:

-“Babanın olduğu yerde oğulun konuşması yetişkinliğin belgesidir,

Ananın olduğu yerde kızın konuşması evlenme zamanının geldiğinin belgesidir” dedi.

Bunun üzerine Malaysarı:

-“Sen olgunlaşıyorsun (tolğansın) bense geçip gitmekteyim (tozğanmın)” dedi ve Sırım’ı yanına çağırdı.¹⁴

(Adambayev 1990: 47).

7. Sırım sınamak amacıyla Bökken Biy’ye selam verdiğinde yaşlı adam:

-“Sen kimin çocuğusun ? dedi

- “Konuşmak için izin isteyen birinin oğluyum”, dedi Sırım.

- “Koyun bile güdemeyen beceriksiz adamdan da böyle büyük bir oğul doğabiliyormuş demek” dedi. Bunun üzerine Sırım:

¹⁴ Metin, Şeşendik sın’a (sınama/denemeye) örnektir.

- “Hiç odunluk ağaçtan ok yapılır mı? Üç çeşit yaşlı olduğu söylenir; hayırsız ihtiyar, geveze ihtiyar, bir de gezenti ihtiyar [kendi evinden ziyade komşu evlerini dolaşan insan]. Sen bunların hangisisin? dedi. Bökken:

“Evladım, *hayırsız* dersin halkıma sor, *geveze* dersin eşime sor, *gezenti* dersin komşuma sor” dedi.¹⁵

(Adambayev 1990: 47-48).

8. Geçmiş zamanda Kökpek Uvatay adında bir biy varmış. Uvatay’ın yönetiminde Jalanaş, Sarıköl, Kargaboy ve Kutıy denilen yerler varmış. Halkın çoğunluğu o sıralarda göçebe hayatı sürdürüyormuş. Özellikle Törekara’da yaşayan Bakşak boyu yazları bozkırı, kışları Kızılkum’u mekan seçerlermiş. Bakşak halkının göç yolu; Koybakan, Kutıy, Jalanaş, Sarıköl imiş. Birisi konaklamak istese Uvatay bu yerlere kimseyi kondurmaz, kendisini yerin, suyun sahibi görürmüş. Bakşakların hayvanları bu bölgenin bir çöpünü bile yese onların malını alır, birisi hesap sorsa adamlarını gönderip onları yaralar öldürürmüş. Bakşak halkı bu göç yolunda hiç konaklamadan gitmek istese de bu mümkün değilmiş. Hayvanları susuzluktan, adamları da yorgunluktan bitkin düşermiş. Bakşaklar çoğu kez bu zorluklarla karşı karşıya gelirmiş. O dönemde Bakşak halkı içerisinde Kuldık adında bir şeşen varmış. Bir yılın sonbaharında göçü Kuldık Şeşen alıp Sarıköl’ün başında geçici olarak konaklatmış. Bakşak halkının Sarıköl’de konakladığını gören Uvatay, kızarak yanına birkaç adamını alıp atını dört nala sürüp şu densiz adamı öldüreyim diye kızgınlıkla gelmiş. Bunların geldiğini gören Kuldık Şeşen önlerine çıkıp selam vermiş. Uvatay Kuldık’ın selamını yarım ağız alıp kızgın bir şekilde “sana burada konaklamayı kim söyledi ?” demiş. Kuldık “aklım konaklamamı söyledi.” demiş. “Uvatay aklın nasıl konaklamayı söyledi”. demiş. Kuldık “aklım, soğuk vursa ölmezsin, sıcak vursa ölmezsin, Uvatay vurursa ölür müsün? Buraya konakladığında Sarıköl’ün suyu eksilir mi dersin? Kösikti’nin otu eksilir mi dersin? Hadi buraya konakla dedi” diye cevap vermiş. Uvatay mağrur bir şekilde “seni dili kopasıca ! Hadi konaklayıver, senin azıcık hayvanından dolayı ne suyumuz, ne otumuz biter. Beş altı gün burada konaklayıver sonra göçüve-

¹⁵ Bir insanı en iyi; eşi, komşusu ve halkı tanıır, bilir, hakkında düşünce sahibi olur denilmek istenmektedir.

rirsin” diyerek çıkıp gitmiş.¹⁶

(Adambayev 1990: 114).

9. Ulu cüzden birisi orta cüzden at sürüsü getirmek üzere orta cüze gitmişti. Karanlıkta atları toplamak isterken mızrağı orta cüzden bir adama saplanınca adam yaralanarak ölünce, cesedini obasına getirip gömdükten sonra orta cüz ulu cüzden kan hakkı istedi. Ulu cüz bunlara inanmadı. Birincisi, bu adamı bizim adamımız öldürmedi ki kan hakkı verelim, ikincisi de bana hayvanlarımız yetmez diyerek ilgi göstermediler. Orta cüzün adamları “üç cüze biylik yapmış insanın evladı” diyerek Töle Biye geldiler. Davacıların “Biyleri” arasından yukarıda oturan birisi geliş sebeplerini anlattı. Bunu dinlemekte olan Töle Biy sağ kolunu öne doğru uzattı. Bunun üzerine ikinci davacı (biy) “Bu da ne demek” dedi. Bu kez Töle Biy sol kolunu uzattı. Bunun üzerine davacılarından üçüncüsü (biy) “Allahım, bu adam konuşmayı bilmiyor mu?” dedi. Töle Biy üst dudağını öne doğru uzattı. Dördüncü kişi “buna da cevap vermedi” dedi. Bunun üzerine Töle Biy alt dudağını öne uzattı. Davacılar (biyeler) bir cevap alamayınca memleketine döndüler. Halk toplandı. Töle Biy’in cevabını sordular. Davacılar (biyeler) “Kibirli bir adammış . Başını bile kaldırmadı” dediler. Toplanan halk “Allahım bu nasıl iş? Üç cüze biylik yapan adam bir kelime bile etmedi mi? Peki siz ne dediniz?” dediler. Giden biyeler(davacılar) hikâyenin nasıl olduğunu tekrar anlattılar. Bu sırada halkın arasında uzun boylu, esmer, dik (sivri) burunlu, iri yapılı bir genç: “Hayır, Töle Biy cevap vermemiş değil. ‘Aranızda bu adamlardan başka konuşmaya yarayışlı insanları var ise onlar gelsin’ demek istemiş. Bu yapılan konuşmalara verdiği işaretler. Töle Biy’in, ilk iki biy konuştuğunda iki kolunu uzatması ‘sizler çok konuşmuyorsunuz, ama boş konuşuyorsunuz. Daha elle tutulur bilgiler veriniz’ demektir. Son iki biy konuştuğunda iki dudağını öne çıkarması ‘sizler at biniyor, yalan söylüyor, midenizi dolduruyorsunuz. Uçsuz bucaksız bozkırda doğruyu söyleyecek başka kimse yok mu?’ demek istemiş. Töle Biy’in işaret ettiği kişi Edige Batır’mış. Toplanan halk Edige’ye gitmiş: “Töle’nin söylediği bu bilmeceleri, muammalı işaretleri ancak sen çözer ve ondan söz alabilirsin. ‘halkın namusu er (yiğidin/kahramanın) namusudur” demiş, Töle Biy ile konuşmaya Edige’yi göndermişler. Edige büyük biylik sözler söylemiş, davasını savunmuş. Töle Biy,

¹⁶ Metin, jer dav’ı (tartışması) hakkındadır.

Edige'nin bu biyliği karşısında ona davayla ilgili uygun cevaplar vermiş.

(Adambayev 1990: 123-124).

10. Az Janıbek hanın altmış danışmanı varmış. Bir defasında han, “dünyada ne ölmez?” diye bir soru sormuş. Danışmanların hepsi bir ağızdan:

Akan su ölmez,
Büyük dağ ölmez,
Gökyüzünde ay ve güneş ölmez,
Dünyada kara toprak ölmez.

demişler. Jiyrenşe Şeşen bunların cevabına karşı çıkmış:

Akan suyun ölmesi,
Kışta altı ay donmasıdır.
Büyük dağın ölmesi,
Başını bulutun kaplamasıdır.
Ay ile güneşin ölmesi,
Gece ve gündüz batmasıdır.
Kara yerin ölmesi,
Kar altında kalmasıdır.
Ecel, diye gelen ok,
Bir Allah'ın emridir.
Dünyada ne ölmez?
İyinin adı ölmez,
Bilgenin eseri ölmez.
 demiş.

(Adambayev 1990: 28-29).

11. Abız Şeşen 120 yaşına geldiğinde, Aset Biy görüşmek üzere kendisini ziyarete gelmiş. “Ey bilge Abız! Çok şey yaşadınız. Bize güzel bir söz söyley misiniz?” demiş. Bunun üzerine Abız Şeşen şunları söylemiş:¹⁷

Babanın annenin kıymetini,
Çocuğun olduğunda anlarsın.
Kardeşlerinin kıymetini,
İftira atıldığında anlarsın.
Çocukluğun kıymetini,
Büyüdüğünde anlarsın.

¹⁷ Metin, şeşendik tolğav örneğidir.

Normal bir şeyin kıymetini,
Değerli olduğunda anlarsın.
Hürriyetin kıymetini,
Yasaklandığında anlarsın.
Cebindeki parayı,
Bittiğinde anlarsın.
Sağlığın kıymetini,
Hastalandığında anlarsın.
Güzel yüzün kıymetini,
Solgunlaştığında anlarsın.
Güçlü bileğin kıymetini,
Kuvvet bittiğinde anlarsın.
Gençliğin kıymetini,
Yaşlandığında anlarsın.
Kara gözün kıymetini,
Kör olduğunda anlarsın.
Birliğin kıymetini,
Dost gittiğinde anlarsın.
İyi hanımın kıymetini,
Öldüğünde anlarsın.
İyi akrabanın kıymetini,
Kaybettiğinde anlarsın.
Ayak ile elin kıymetini,
Aksayınca anlarsın.
Otuz dişin kıymetini,
Ağrıdığına anlarsın.
Konuşan dilin kıymetini,
Durduğunda anlarsın.
Bildiğinizi söyleyin,
Bilenlerden ibret alın.

12.

Bu dünyada ne yetim?
Sayılana baksan çok yetim.
Ördek, kalkıp uçmasa,
Geniş, berrak göl yetim.
Halk etrafına yerleşmese,

Verimli toprak yetim.
Kararı adil olmasa,
Hükmü dürüst verilmese
Kalabalık olan devlet yetim.
Kendiliğinden anlamasa,
Söylenen sözü dinlemese,
Cahile söylenen söz yetim.
Yaşıtları olmasa,
Tüm gençlerin içinde,
Yaşlılar olur hem yetim.
Kara kaşlı, ince bel,
Sekip yürüse önünde,
Sözünü makul görmese,
Boşa bakan göz yetim.
Gayreti boş, tuzu şor,
Görgüsüz olsa hatunu,
Ömür boyu er yetim.
Kötü olsa vardığı,
İçinde kalır arzusu,
Cahile giden iyi kız,
Anlarsın bu da yetim.
Usulünü bilmeyen sahibi,
Hastalığa uğratır.
Büyük şenlik törende,
Koşulmayan at yetim.
Dünyadan göçse dahiler,
Seçkinlerle yarışan,
Okuyanı olmasa,
Yazılı kalan eser yetim.¹⁸
(İsmail 2002: 276-283).

13. Musa efendi, Şon Biy'i sınamak amacıyla bir keresinde şunları sorar:

Nedir ak zırh (savıt) ifade et?
Şahbaz atı (ağrımak) tarif et?

¹⁸ Metin, şeşendik tolğav örneğidir. Abız Şeşen'e ait olduğu söylenmektedir.

Kime deriz akıllı?
Kimdir yiğit, kimdir mert?

Şon Biy'in cevabı net ve açıktır:

Ak zırh diye söyleriz,
Atılan ok delmezse.
Şahbaz at diye söyleriz,
Hiçbir at onu geçmezse.
Akıllı diye söyleriz,
Dağılmış halkı toplarsa.
Mert yiğit diye söyleriz,
Düşmana toprağı verip kaçmazsa.¹⁹
(Jarmuhammedov 1998: 140).

14. Şörkeş İtkara şöyle der:

İyiden iyi doğar,
Bir ağız söze değmez.
Kötüden iyi doğar,
İnsan buna inanmaz.
İyiden kötü doğsa baş belâsı yine,
Kötüden iyi doğsa işin doğrusu yine.
Handan halk olursa,
Adaleti eksik belki.
Halktan dahi olursa,
Adil hanlarla eşit aklı.

---

¹⁹ Yiğidin kuvvetli bir zırhı, kuvvetli ve koşucu atı, aklı, cesareti ve kararlılığı olmalıdır. Bu sözlerin hiçbirinde fantezi yoktur. Tamamen gerçekçidir

KAYNAKÇA

- Adambayev, Baltabay. 1972. “Şeşendik Sözder men Makal-Metelder”, *Kazak Folkloristikası*. Almatı, Ğılım Baspası.
- _____ 1984. *Kazaktın Şeşendik Öneri*. Almatı, Adebıyet jene Öner İnstututu.
- _____ 1990a. “Şeşendik Öner Sipatı”, *Folklor Şındıĝı*. Almatı, Ğılım Baspası.
- _____ 1990b. *Şeşendik Sözder*. Tipografiya Verhovnogo Soveta Respubliki Kazakistan.
- _____ 1991. *Tozĝan Kazdı Toptanĝan Karĝa Jeydi*. Almatı, Ravan Baspası.
- _____ 1999a. “Jiyrenşe Şeşen”, *Kazak Adebıyeti/ Ansiklopediya*. Almatı, Kazakistan Damuv İnstututu.
- _____ 1999b. “Şeşendik Sözder”, *Kazak Adebıyeti/ Ansiklopediya*. Almatı, Kazakistan Damuv İnstututu.
- Avezov, Muhtar. 1948. *Kazak Edebıyatı Tarihi*. Almatı, Akademiya Navuk Kazakskoy SSR.
- Bahadırova,S. –Sahmetov. 2004. *Karakalpak Halk Edebıyatı Terimleri ve Destanları*. Aktaran: Ali Abbas Çınar. Muĝla, Karaca Matbaası.
- Buldıbayev-Şkanova. 1995. *Şeşendik Sözder Tabıĝatı*. Almatı, Bilim Ministrliĝi.
- Carmuhamedulı, Muhamedrahım. 1998. *Şeşendik Öner*. Almatı, Murattas Baspası.
- Çınar, Ali Abbas. 1996. *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*. Muĝla, Muĝla Üniv. Basımevi.
- Ergun, Metin. 2002. *Kopuz Sarını: Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneĝi/ Akan ve Cıravlar*. Ankara, Kültür Bakanlıĝı Yay.
- Günay, Umay. 1993. *Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneĝi ve Rüya Motifi*. Ankara, Akçaĝ Yay.
- İsmail, Zeyneş. 2002. *Kazak Türkleri*. Ankara , Yeni Türkiye Yay.
- Kazak Tilinin Sözlüĝi*. 1999. Almatı.Ulttk Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstututu.
- Radlof, Wilhelm. 2000. *Türklerin Kökleri/Dilleri ve Halk Edebıyatı*. C.III.

Ankara, EKAV Yay.

Konıratbayev, Avelbek. 1991. *Kazak Folklorunun Tariyhi*. Almatı, Ana Tili Baspası.

Korkıtov, Berik-Aytğali Nurgaliyev-Ötepbergen Alimgerov. 1994. *Sırımın Şeşendik Sözderi*. Almatı, Ana Tili Baspası.

Negimov, Serik. 1997. *Şeşendik Öner*. Almatı, Ana Tili Baspası.

Pirnazarov, Ayımkul. 1992. *Jiyrenşe Şeşen*. Nökis, Bilim Baspası.

Sadırbayev, Sultanğali. 1990. *Kazak Halık Adebıyeti*. Almatı, Ravan Baspası.

